

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikning pragmatik birliklari, uni sistemalari va kamchiliklari haqida.

Kalit so'zlar: pragmatika, tilshunoslik, nutq madaniyati, nutq tizimlari, sistemalar.

Nutq madaniyatini shakllantirishning samaradorligini oshirish maqsadida til tizimiga oid hodisalarning tub mohiyatini aniqlash, ularning insoniy faoliyat jarayonida tutgan o'rni bajaradigan vazifalarining ravshan tasavvur qilish ehtiyoji tug'iladi. Bu esa o'z navbatida, til tizimini ilmiy tahlilning yangi metodologik g'oyalari zaminida tarkib topayotgan yo'nalishlar, uslublar asosida o'rganishni taqozo etadi. Jumladan, oxirgi yillarda til va nutq tizimlariga bir xil tegishli bo'lgan pragmatika tadqiqot predmetini o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlar bajariladi.

Biroq hali bu sohada bajarilishi lozim bo'lgan ishlar ham talaygina. Butun jahon tilshunoslik fanida asosiy e'tibor pragmatik, kognitiv tilshunoslik tadqiqotlari taraqqiy etayotgan bir paytda, o'zbek tilshunoslari ham bu sohalaridan chetda qola olmaydilar.

So'nggi yillarda mamlakatimizda tilshunoslik fani taraqqiyoti ana shu yo'nalishdan bormoqda. Asosiy e'tibor til birliklarining sistem- semantik xususiyatlari, ularning matnda bajaradigan vazifalarini tahlil qilishga qaratilmoqda.

Shuning bilan bir qatorda lisoniy hodisalarning kommunikativ voqelikda sodir bo'luvchi pragmatik xususiyatlari, ularning inson faoliyatida muhim o'rin egallashini ta'minlovchi ko'rsatkichlarini aniqlashga yo'naltirilgan tadqiqotlar ko'lami tobora kengayib bormoqda [1],[4]. Vaholanki, ushbu ko'rinishdagi tuzilmalar o'z sintaktik, vazifaviy va kommunikativ xususiyatlariga ega bo'lib, ular nutqiy muloqot matnlarida turli ma'no va pragmatik mazmun egasi sifatida faollashdilar.

Lingvistik faoliyat bilan aloqador har qanday tadqiqot natijasi nimadir beradi. Shu ma'noda tilshunoslikning pragmatika bo'limi ham ta'sir etish hamda boshqarish birliklariga ega bo'lib, til modelini hosil qiladi. Buning uchun esa tilning pragmatik xususiyatlarini aks ettiruvchi (bu xususiyatlar ta'sir etish va boshqarish funksiyalaridan iborat bo'lib, bular so'zlovchi maqsadi asosida birlashadi) maxsus pragmatik birliklar sistemasini ajratishdan iboratdir.

Til aloqa-aralashuv vositasi sifatida kishilar o'rtasidagi sotsial munosabatlarni yo'lga soladi. Til birliklarini lingvopragmatik yo'nalishda o'rganish uchun nutqiy akt tushunchasining o'zi yetarli hisoblanmaydi.

Nutqiy ta'sir etish va nutqiy kommunikatsiya nazariyasining funksional asosga ega bo'lishiga ko'ra sintaktik birliklardagi axborot tarkibi til birligi sifatida ikkiga ajratiladi:

1. Informema.
2. Pragmema.

Bular pragmatik birliklar sanaladi. Pragmatik birliklar til birliklari bilan funksional til maydonida to'g'ridan-to'g'ri zidlanishi ko'rinadi. Gap, matn yoki nutq vositasida bayon qilingan har qanday axborot so'zlovchining ma'lum ichki maqsadini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Shu ma'noda gap tarkibidagi axborot ko'rinishini ikki guruhga ajratildi. Informema gap yoki nutqda faqat so'zlovchi nazarda tutgan neytral vazifaga ega bo'lgan oddiy axborot kurinishidir yoki so'zlovchi xususiy munosabatidan holi bo'lgan propozitiv mazmundir.

Informema - tilning turli sathiga oid birliklar bo'lib, ular faqat ratsional, intellektual axborot tashuvchi belgilarga ega bo'ladi. Informemalar o'zida faqat ratsional, intellektual axborot ko'rinishlarini ifoda etish bilan pragmatiklardan ajralib

¹Rustamova Gulshan Utqurovna - преподаватель английского языка, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Узбекистан.

turadi. Informemalar intellektual - informativ axborot birliklari bo`lib, ular bajarayotgan vazifasiga ko`ra, intellektual-informativ til maydonining qurilish unsuri sifatida ko`rinadi.

Pragmemalar esa inson axloqiga ta`sir etish funksiyasiga ko`ra informemalar bilan oppozitsiyaga kirishadi. Agar informema faqat intellektual-informativ belgisi bilan namoyon bo`lsa, pragmemalar so`zlashuvchilar o`rtasidagi munosabatda inson axloqini aks ettirish xususiyatiga ko`ra ajralib turadi va aynan shu belgisi bilan oppozitsiyada bo`ladi.

L.A.Kiselevaning ta`kidlashicha, pragmemalar ham tilning turli sath (daraja)dagi birliklari bo`lib, ular maxsus pragmatik topshiriq bajarishga xoslangan bo`ladi. Bular inson xulqini boshqarish uchun tayinlanadi. Bularga nutq subyekti ichki ruhiyati bilan aloqador emotsional hodisalarni ifoda etuvchi til birliklari kiradi. Pragmemalar doimiy pragmatik axborot tashuvchilardir. Pragmemalar o`z semantikasiga ko`ra yoki bajarayotgan vazifasiga ko`ra ikki guruhga ajratiladi. Ba`zi pragmemalarda faqat pragmatik vazifasiga ko`ra dominantlik xususiyati mavjud bo`ladi. Bunday pragmemalar faqat adresat ruhiyatiga ta`sir etish uchun mo`ljallangan bo`lib, ular axloqiy holatni boshqarish uchun tayinlangan bo`ladi.

L.A. Kiseleva pragmatika birliklarini til sistemasi sifatida quyi qismlarini ham ko`rsatib o`tadi. Uning ta`kidlashicha, informemaning turlicha ko`rinishi ham o`zgarmas, doimiy pragmatik xususiyatlarga ega bo`lmaydi va intellektual-informativ til maydonida kichik maydonlarni hosil qiladi: a) nominativ substant informema-nominativ maydon birliklari (bularga turli so`z turkumidagi to`liq ma`noli so`zlar kiritiladi); b) deyktik informema-deyktik maydon birliklari (olmoshlar, shuningdek ravish turkumidagi pragmasemantik komponentlardan mavhum so`zlar kiritiladi); v) reyaltiv informema-munosabat maydon birligi (bog`lovchi va predloglar)[2].

Ko`rsatilgan bu til maydonlari informemalarning turlicha ko`rinishlari bo`lib, ularni ajratishda o`zgarmas, barqaror pragmatik xususiyatlarga ega bo`lmaslik belgisi asos qilib olinadi. Pragmatik maydon tushunchasi ostida matn muallifining obyektiv borliqda, shuningdek o`zi ifodalayotgan fikrga munosabatni ifodalash funktsiyasi nuqtai nazardan til va nutq birliklarining o`zaro ma`lum bir sistemani hosil qilishi nazarda tutiladi. Har qanday pragmatik maydon birliklari ortida shaxs munosabati mavjudligi ichki his-tuyg`ulari hamda bosh maqsadi bilan aloqador har qanday til elementlari pragmatik maydon tushunchasini ifoda etadi. Chunki til birliklariga xos barcha bog`lanish imkoniyatlari, ayniqsa, "ko`p o`rinli" [3] bog`lanish imkoniyatlari gap valentliklari ba`zida-kutilmaganda namoyon bo`luvchi kontekstual ma`no bosqichida o`zining pragmatik semasi bilan pragmatik maydonga aloqador bo`ladi. Masalalan, "Bola bola-da" jumlasida "Bolalarning kattalardek bo`lmasligi, ularning yoshligi, g`o`rligi, tajribasizligiga" ishora qiluvchi munosabat semasi bilan pragmatik maydon tarkibiga kiradi.

Xullas, informema va pragmemalar lingvistik pragmatikaning asosiy birliklari sifatida o`z doirasiga presuppozitsion xabar, propozitsiya, yig`iq va yoyiq tasviriy mazmunni qamrab olib, bular nutqda sintaktik birliklar orqali namoyon bo`ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка. –Т.: Фан, 1991. – 98 с.
2. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.
3. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. -А.:З.М.Бобур номидаги Андижон Давлат университети нашриёти, 2006. -182 б.
4. Сафаров Ш. К методологии межъязыкового сопоставления дискурсивных образований // Текст в коммуникации. – М.: И-т языкознания, 1991.- С. 119-178.

© G.U. Rustamova, 2019